

## СТАТТІ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Щербей К.І. (м. Ужгород, Україна)

### ГАЛЬШТАТСЬКІ ГОРОДИЩА ЗАКАРПАТТЯ

В кінці бронзового - на початку ранньозалізного віку в Центральній та частині Південно-Східної Європи сформувалася великий етнокультурний масив, який асоціюється в історичній науці з гальштанською культурою. Остання отримала назву за еллінічною пам'яткою, що знаходиться поблизу м.Гальштаг на території сучасної Австрії. Значна кількість речей у могильнику дозволила розробити достатньо надійну відносну хронологію пам'яток гальштанського часу, поділену на чотири ступені: HA - HD по П.Рейнке (Reinecke, 1965). Перші два (HA - HB) віднесені до пізньобронзового віку (1200 - 700 рр. до н.е.), а суто гальштанською епохою вважаються ступені HC - HD, які охоплюють період 700 - 450 рр. до н.е.

У даний час гальштанська культурно-історична спільнота виділена у два ареали: західний і східний. Значну частину східногальштанської області становить територія з пам'ятками, які отримали назву старожитностей фракійськогогальштагу, що займають Південно-Східну Європу. Але названа культура складається із цілого ряду окремих культур, розповсюджених в різних природно-географічних районах. Так, для території Верхнього Потісся характерні пам'ятки культури Гава.

Термін "культура Гава" вперше введено в наукову літературу угорською дослідницею А.Можоліч (Mozsolics, 1957, s.121). Початок систематичних досліджень старожитностей культури відноситься до другої половини ХХ ст. (Балагури, 1991, с.89). На сьогодні картографовано більше ста пам'яток. Це поселення, городища, могильники та одиничні поховання, скарби та знахідки бронзових речей (Балагури, 2001, с.289).

Початковий етап формування культури Гава у регіоні відноситься до ХІІ ст. до н.е. (Hogedt, 1966, p.16-17; Смирнова, 1973, с.176; 1976, с.26-31; Балагури, 2001, с.332) і саме з нею пов'язують зародження північнофракійського етносу. Хронологічні рамки культури визначаються ХІІ - VІІІ ст. до н.е., що відповідає фазам HA - HB за П.Рейнке (Reinecke, 1965).

На ранньому етапі населення культури займало територію Верхнього Потісся (рис.1). Починаючи з Х ст. до н.е. частина носіїв через східні гірські карпатські перевали (Крушельницька, 1979, с.307) проникла в Прикарпаття, в райони верхньої течії Дністра, де вони отримали назву Голіградська група Гавської культури (рис.1). Основою для їх виділення стала знахідка скарбу бронзових виробів із с.Голігради Тернопільської обл. (Іллінська, Тереножкін, 1971, с.26), а після того - цілого ряду поселень.

Порівняння керамічного матеріалу з посудом інших культур фракійського гальштагу дано підставу вважати, що носії голіградської

УДК 902.6(47) УК

К 26

ББК 63.4(4Укр-Зак33)

Черговий випуск збірника "Карпатика" присвячений проблемам давньої історії Карпатського ареалу. При реконструкції окремих етапів розвитку економіки місцевого населення широко використані природничо-наукові методи дослідження речового матеріалу, а також дані нумізматика.

У збірнику розміщені статті та публікації провідних вчених і молодих спеціалістів України, Словаччини та Румунії.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ №15771-4243Р. 17.09.2009 р.

*Редакційна колегія:*

**Вегеш М.М.**, доктор історичних наук

**Данилюк Д.Д.**, доктор історичних наук

**Зацорозжий В.С.**, доктор історичних наук

**Котин орошко В.Г.**, доктор історичних наук (відповідальний редактор)

**Тиводар М.П.**, доктор історичних наук

**Марина В.В.**, кандидат історичних наук

**Прохиенко І.А.**, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

**Жилецко Р.В.**, кандидат історичних наук (технічний секретар)

*Рецензенти:*

**Гаврилюк Н.О.**, д.і.н., п.н.с. Інституту археології НАН України

**Ставнюк В.В.**, д.і.н., професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків КНУ ім.Т.Г.Шевченка

Збірник перереєстровано як рефероване фахове видання в галузі історичних наук (Бюлетень ВАК України, №6, 2010).

Рекомендовано до друку Редакційно-видавничою радою УжНУ "24" листопада 2010 р., протокол № 3

Вченою радою УжНУ "25" листопада 2010 р., протокол № 12.

© Автори статей, 2010

© Художник Мойжес В.В., 2010



групи пам'яток були етнічно пов'язані з населенням Верхнього Потисся (Крушельницька, 1976, с.25; Мойжес, 2008, с.15-26). Г.І.Смирнова запропонувала об'єднати пам'ятки Прикарпаття та Верхнього Потисся під загальною назвою культура Гава-Голіград (Смирнова, 1973, с.167; 1976, с.18-34).

На сьогоднішній день коло пам'яток гава-голградської спільноти у регіоні охоплює сотні поселень та десятків скарбів, що дало змогу відтворити більш-менш конкретну хронологічну картину історичного розвитку. Чільне місце у цьому переліку пам'яток займають укріплені поселення - городища.

Картографування (рис.2) дало змогу відстежити основні принципи їх розміщення та скласти каталог укріплених поселень гальштатської епохи Верхнього Потисся. Наразі чисельність гальштатських городищ у регіоні становить 19 пунктів (Прохненко, 1998, с.56). Сім із них знаходяться на території сучасного Закарпаття (Ардианово, Біла Церква, Білки, Невизьке, Середнє Водяне, Стремтура, Шелестово). Але не виключено, що цей перелік може змінитись, оскільки сьгодні території гірського Закарпаття так і залишаються "білою плямою" на археологічній карті регіону. Не особливо активно розглядається гальштатська доба і на території Угорщини. Тому, ряд питань з даної тематики досі не висвітлений.

Крім вищевказаного визначимо, що питання розгляду історіоукріплених поселень регіону досить складне та скрупульозне. Проблема полягає в тому, що більшість цих пунктів, розміщуючись на стратегічно важливих місцях, була заселена в різні епохи. Тому потрібно чітко розмежовувати періоди проживання на пам'ятках, зведення на них фортифікацій та їх перебудови. Наприклад, довгий час вважалось, що попереднім укріпленням поселенням на території замку в ур.Канковар (м.Виноградів, Закарпатська обл.) було городище доби гальштату (Балагури, 1972, с.41; Дзембас, 1990, с.56). Але, археологічні розвідки, проведені у 2007 р. експедицією УЖНУ, дали зовсім інші результати. Вперше місцевість для розміщення поселення була використана в кінці бронзового віку (XIV - XII ст. до н.е.) представниками станивської культури (Прохненко, Гомоляк, Мойжес, 2007, с.226), а матеріали доби ранньозалізного віку відсутні. Більше того, не виявлено слідів жодних фортифікацій, які передували б середньовічним.

Таку ж картину можна побачити і на інших пунктах, що, в першу чергу, стосуються поверхневим підходом до вивчення історії краю більшістю радянських вчених Закарпаття. У науковій літературі 50-х - 60-х рр. всі наявні у регіоні городища були віднесені або до періоду гальштату, або до середньовіччя. Лише систематичні археологічні дослідження останньої третини XX ст. дали змогу відтворити більш-менш чітку картину культурно-історичних процесів верхів'їв р.Тиси.

Єдність споріднених племен, які населяли територію від Тиси до верхньої течії Дністра в X - IX ст. до н.е. порушується прийдешнім чужорідним населенням. У цей час з заходу на схід почали просуватися споріднені іллірійцям племена культури полів поховань, з південного

сходу до Карпатського ареалу вторглися кіммерійці, про що свідчать деталі кінського спорядження і зброя. З півночі, з території Південної Польщі, у район Карпат пройшли лужицькі племена (Балагури, 1991, с.104-105; 2001, с.319).

Перед загрозою нападу племена культури Гава взялися за спорудження цілої низки городищ у важкодоступних місцях, в основному, передгір'ях Карпат. Саме вторгнення відзначається масовим закопуванням скарбів. Тільки у Верхньому Потиссі на даний час відомо понад 100 скарбів виробів з бронзи та золота (Балагури, 2001, с.299).

Для зведення городищ обиралися важкодоступні схили або верхівки гір і пагорбів. Їх площа коливається в межах від 0,12 до 14 га і зумовлена розмірами відкритої для будівництва ділянки. Планування і розміри городищ не були уніфікованими і залежали від багатьох факторів: рельєфу місцевості, чисельності племінної групи, строку перебування людей на городищі, господарської діяльності й іншого.

Найбільш дослідженим у регіоні є Шелестівське городище. Воно розміщене в 300 м на схід від с.Кольчино на верхівці гори Гутча (342 м над рівнем моря). Згідно до форми верхньої площадки городище мало вигляд неправильного овалу, витягнутого з півночі на південь, довжиною біля 830 м, шириною в центральній частині 160 м (рис.3) (Смирнова, 1966, с.397-398). Площа пам'ятки - 2 га. На пункті функціонувало десять входів. Найбільш зручними були другий, сьомий та десятий, тому що дороги до них проходили більш пологими частинами схилу і, скоріш за все, виконували функцію транспортних (Смирнова, 1966, с.398).

Для протистояння штурму, з трьох боків: півдня, півночі і сходу, поселення було укріплене валом і ровом (Смирнова, 1966, с.398), довжина яких - біля 1200 м (Балагури, 1972, с.16). Фортифікації досліджувалися у 1965 р. експедицією Державного Ермітажу, в 1971 р. - експедицією УЖНУ.

Південний вал позбавлений будь-яких внутрішніх конструкцій. Він насипаний з лісовидного суглинку з домішками гальки і великої кількості каміння вулканічного походження. Висота валу - 1 м, ширина - до 5,5 м. В тильній частині розміщений рів шириною 9 м, глибиною близько 0,6 м (Смирнова, 1966, с.398).

Внутрішні конструкції простежені при розрізі північного валу. Висота його - 2 м, ширина - до 8,5 м. У тильній частині знаходилась кам'яна кладка висотою 1 м, шириною 0,6 м для укріплення основи валу і утримання землі від сповзання в рів. Зовнішній бік укріплювала стінка висотою 0,6 м, шириною 0,6 м. Вона служила перешкодою сповзанню насипу вниз схилу. Посередині зовнішньої і внутрішньої стінок простежена кладка із плоских камінців, яка була фундаментом глинобитної стінки, зафіксованої на глибині 0,8 м від верхівки валу (Балагури, 1972, с.84).

Поряд з валом у внутрішній частині городища проходив рів, ширина якого - 9 м, глибина - 1,5 м. Дослідниками було підраховано, що на зведення фортифікаційної лінії городища Шелестово необхідно 25000 людиноднів (Прохненко, 1999, с.74). На жаль, зараз городище повністю



знічене проведеннями у 70-х рр. гірничодобувними роботами.

За характером розміщення та величиною у регіоні виділяється ще одне схоже поселення - Арданівське городище. Воно розташоване у 400 м на південний схід від с. Арданово, на верхов'ї гори Богуслав (406 м над рівнем моря), яка входить в гірську систему Гай (Летоцький, 1997, с.21). Поселення мало форму неправильного овалу, витягнутого з півночі на південь, довжиною 700 м, шириною 200 м. Північна частина городища підвищена, середня і південна - майже рівні, мають форму плато. З півночі і півдня поселення укріплене валами, з заходу і сходу захищене природними прірвами. На городище ведуть два в'їзди - південний і північний (рис.4) (Смирнова, 1966, с.397).

Матеріали, отримані при дослідженні південного валу в 1958 р. експедицією Державного Ермітажу (Смирнова, 1966, с.397) і північного - в 1989 р. експедицією УжДУ (Дзембас, 1991, с.9-12), дозволяють реконструювати систему фортифікацій Арданівського городища.

Південний вал насапаний з лісовидного суглинку з домітками невеликих уламків трахиту та інших вулканічних порід на андезитову скелю. Ширина його у основи - до 6,5 м, висота - 1 м (Смирнова, 1966, с.397). Ґрунт для зведення насипу брався із внутрішньої частини, внаслідок чого утворився рів.

Північний вал насапаний з лісовидного суглинку. Ширина його у основи - 15 м, висота - 2 м. Виділяється декілька етапів у його зведенні. Спочатку було проведене ескарпювання схилу шляхом підсипки землі для збільшення його крутизни і спорудження площадки для подальшого будівництва укріплень. Основа ескарпу вимощена галькою з метою уповільнення процесу його сповзання. Наступною операцією було зведення безпосередньо насипу валу. Земля забиралася із внутрішнього боку. Після цього зводилися споруди на гребені валу. На відстані 0,4 - 0,5 м один від одного вкопувалися стовпи, заглиблені в насип на 1 - 1,2 м. Наземна їх частина, яка складала 1,5 - 1,6 м, обліталася прутами (Дзембас, 1991, с.9-12).

На городищі, навіть в місцях найбільшого скучення кераміки, немає чітко вираженого культурного шару, що свідчить про недовготривалість, а точніше епізодичність перебування людей на місці укріплень. Населення, вірогідно, жило у відкритих селищах, а територія городища використовувалася як сховище в часи небезпеки (Смирнова, 1966, с.404). Розміри пункту дозволяли відганяти сюди і худобу.

Недалеко від Арданівського укріпленого поселення функціонував городище, розміщене на верхов'ї гори Стремтура (350 м над рівнем моря). Воно належить до тих городищ, на яких ландшафт вирішував більшість проблем із організації захисту. Пункт займає площу 8 га і складається з двох частин - верхнього і нижнього городищ (Летоцький, 1997, с.81), на які вели п'ять в'їздів (Пеляк, Попович, Потушняк, 1981, с.306).

Про приділення особливої уваги захисту свідчить складна структура фортифікацій. Висота валу - 1,4 - 3,5 м, ширина у основи - 7 - 15 м. У

конструкції простежені кліті розміром 2 x 2 м, споруджені з дубових брусків (Попович, 1991, с.104), які засипалися ґрунтом, узятим із внутрішньої частини городища. Створений внаслідок цього рів забутовувався камінням. Аналогічна система укріплень простежена на городищі Кішфалудгелі.

По сусідству у цьому ж районі розміщене укріплене поселення Білки. Пункт функціонував на краю північно-східного відрозу верхов'ї гори Городище, з якої протягається долина р. Боржави. У плані поселення має форму витягнутого овалу, орієнтованого в напрямку з північного околу на південний захід (рис.5). Розміри місцезнаходження: 43 x 29 м, площа - 0,12 га (Дзембас, 1991, с.106). Про обмежені можливості протидії облозі свідчать розміри пункту, відсутність на ньому джерела води і наявність всього одного входу. Площа місцезнаходження не дозволяла використовувати його як сховище для значної кількості людей. Дослідники вважають, що городище було сторожовим пунктом, який контролював шлях по долині р. Боржави (Дзембас, 1991, с.107).

Фортифікаційні споруди пам'ятки представлені валом і ровом. Висота валу - 2 м, ширина у основи - 6 м, ширина рову - 5 м, глибина - до 1,3 м. Основу валу від середини до внутрішньої сторони складала конструкція у формі п'ятикутника, повністю обмазана глиною, шириною 2 м і висотою 1,6 м (Дзембас, 1991, с.14).

У Білках було знайдено всього декілька бічних фрагментів гальштатської кераміки, на основі яких не можна встановити дату зведення городища. Тому, можна лише припускати функціонування сторожового пункту в добу ранньозалізного віку.

В 1996 р. спільною археологічною експедицією УжНУ та Інституту фразології Румунії (В. Васильєв) виявлено два городища, що за візуальним обмеженням були віднесені до гальштатського періоду - Біла Церква і Середнє Водяне. Лише у Білій Церкві були проведені археологічні дослідження, на основі яких вдалося виділити хронологічні рамки городища. В. Васильєв відносить зведення фортифікацій на поселенні до VII - VI ст. до н.е. (Vasiliev, 2007, p.35). Зауважимо, що городища з подібним датуванням у регіоні відсутні.

Дані про фортифікації в Арданово, Шелестово, Стремтури, Білках дозволяють виділити регіональні особливості в конструкціях захисних споруд. Відмічене ускладнення структури укріплень із заходу на схід. Городища Шелестово та Арданово, розміщені в північній частині розповсюдження культури Гава, почали функціонувати в X - IX ст. до н.е. Внаслідок тиску з боку проникаючих в регіон елементів окремі групи населення переміщуються в слабо заселені зони, де в VIII - VII ст. до н.е. виникають городища Стремтура і Білки (Трохненко, 1999, с.74).

Конкретизуючи це твердження, нам здається можливим розділити зведення фортифікацій на поселеннях в добу гальштату на два періоди: 1 - X - IX ст. до н.е.; 2 - VIII - VII ст. до н.е.

У результаті вторгнення в середині IX ст. до н.е. культура Гава припинила своє існування на основній території, за винятком Верхнього Потісся, де



вона збереглася до VIII - VII ст. до н.е. (Кобаль, 1992, с.174; Попович, 2002, с.73-90). Разом з тим, тут продовжують зводитися городища, в тому числі і такі великі, як Іршава-Стремтура (8 га), що свідчить про збереження небезпечки вторгнення чужорідного населення. З перерахованих пунктів виокремлюється Біла Церква. Можливо, перевірка даних кожної з пам'яток окремо в ході проведення додаткових польових досліджень дасть зовсім інший результат у вивченні городищ регіону.

Загалом, через нерівномірне дослідження городищ нам не вдається висвітлити чітку культурно-історичну картину розвитку регіону. Обсягів проведених польових досліджень недостатньо для остаточного культурно-хронологічного визначення цих пам'яток. Лише широкі та планомірні археологічні дослідження дадуть змогу вирішити ці питання.

**Ключові слова:** гальштат, городище, фортифікації, вал, рів, культура Гава.

**Щербей К.І. (м. Ужгород, Україна)  
Гальштатські городища Закарпаття  
(Резюме)**

Заключна фаза бронзового віку Карпатського регіону характеризується значними змінами у суспільному та культурному житті населення, подальшим розкладом родових відносин і формуванням союзів племен. На базі місцевої кольорової металургії спостерігається піднесення економіки, розвиток торговельних зв'язків з суміжними територіями. Разом з тим, відзначаємо появу чужорідного населення.

З формуванням і утвердженням Гавської культурної спільноти в Верхньому Потіссі зводиться ряд укріплених поселень, сім з яких розміщені на території Закарпаття.

Дані про фортифікації в Арданово, Шелестово, Стремтури, Білках дозволяють виділити регіональні особливості в конструкціях захисних споруд. Відзначається ускладнення структури укріплень з заходу на схід. Аналіз матеріалів городищ і співставлення їх з історичною ситуацією дозволяє виділити два періоди зведення фортифікацій в регіоні: перший - X - IX ст. до н.е.; другий - VIII - VII ст. до н.е.

**Щербей К.И. (г. Ужгород, Украина)  
Гальштагские городища Закарпаття  
(Резюме)**

Заключительная фаза бронзового века Карпатского региона характеризуется значительными изменениями в общественной и культурной жизни населения, дальнейшим разложением родовых отношений и формированием союзов племен. На базе местной цветной

металлургии наблюдается подъём экономики, развитие торговых связей с сопредельными территориями. Вместе с тем, отмечается появление инородного населения.

С. формированием и утверждением Гавской культурной общности в Верхнем Потиссе возводятся ряд укреплённых поселений, семь из которых размещены на территории Закарпаття.

Данные о фортификациях в Арданово, Шелестово, Стремтуре, Білках позволяют выделить региональные особенности в конструкциях защитных сооружений. Отмечается усложнение структуры укреплений с запада на восток. Анализ материалов городищ и сопоставление их с исторической ситуацией позволяет выделить два периода возведения фортификаций в регионе: первый - X - IX вв. до н.э.; второй - VIII - VII вв. до н.э.

**Scherbey K. (Uzhgorod, Ukraine)  
Hallstatt Settlements of the Transcarpathian Region  
(Summary)**

The final phase of the Bronze Age of the Carpathian region is characterized as a period of significant changes in the social, cultural and historical life of the region, further expansion of tribal relations and the formation of alliances of tribes. There are economic growths, development of trade relations with neighboring regions on the basis of local non-ferrous metallurgy. However, the appearance of alien tribes is noted.

With the formation and approval of Gava cultural community in the Upper Tisza region a number of fortified settlements, of which seven are located on the territory of today's Transcarpathian region are erected.

Data of the fortifications in Ardanovo, Shelestovo, Stremtura, Bilky allows to stand out regional differences in the constructions of protective structures. Complication of fortifications from west to east is observed. Analysis of materials of hill-forts, as well as compatibility with the historical situation in this period allows to stand out two periods of the constructions of settlements in the region: the first one - the X - IX<sup>th</sup> BC, the second one - VIII - VII<sup>th</sup> BC.

**Література**

Балагури Е.А. Шелестівське городище - пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. - Ужгород, 1972. - С.6-75.

Балагури Э.А. Бронзовый век // Древняя история Верхнего Потисья. - Львов, 1991. - С.58-111.

Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. - Ужгород, 2001.  
Дзямбас О.В. Стан дослідження городищ Верхнього Потісся // Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького. - Мукачеве, 1990. - С.55-57.

Дзямбас А.В. Отчёт отряда археологической экспедиции УжГУ / Отчёт о



- польских исследованиях. - Ужгород, 1991. - 79 с.  
 Дзембас О.В. Проблемы дослідження фракійських городищ Верхнього Потісся // *Sagrafisa - Carpatia*. - Ужгород, 1992. - Вип.1. - С.41-46.  
 Іллінська В.І., Тереножкін О.І. Скіфський період // Археологія Української РСР. - К., 1971. - С.8-184.  
 Кобаль Й.В. Лужицкіе елементи в археологічних культурах кінця бронзового - початку ранньозалізного века Закарпаття // *Ziemi polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*. - Keszów, 1992. - С.173-182.  
 Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. - К., 1976. - 146 с.  
 Крушельницька Л.І. Мотильник кінця бронзового века в Солоту // *SA*. - 1979. - XXVII. - 2. - С.291-316.  
 Легоцький Т. Історичні коюски. - Ужгород, 1997.  
 Мойжес В.В. Еволюція лінного посуду фракійців Верхнього Потісся // *Sagrafisa-Carpatia*. - Ужгород, 2008. - Вип.37. - С.15-26.  
 Пеняк С.И., Попович И.И., Потушняк М.Ф. Раскопки в Закарпатье // *АО* - 1981. - С.806.  
 Попович І.І. Дослідження гальшгаського городища в м.Іришава // *Тези III народознавчої конференції*. - Хуст, 1991. - С.104-105.  
 Попович І.І. Нові джерела для вивчення передкутановицького горизонту пам'яток ранньозалізного віку Закарпаття // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. - Львів, 2002. - Вип.8. - С.73-91.  
 Прохненко І.А. Городища Верхнього Потісся // *Sagrafisa-Carpatia*. - Старожитності Верхнього Потісся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.55-69.  
 Прохненко І.А. Військове зодчество гальшгаських городищ Закарпаття // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*. - Ужгород, 1999. - Вип.3. - С.72-76.  
 Прохненко І.А., Гомоляк О.М., Мойжес В.В. Результати дослідження Виноградського и Королівського замків в 2007 году // *Sagrafisa-Carpatia*. - Ужгород, 2007. - Вип.36. - С.219-255.  
 Смирнова Г.И. Гальшгаськие городища в Закарпатье // *SA*. - 1966. - XIV. - 2. - С.397-410.  
 Смирнова Г.И. Население Восточных Карпат в эпоху раннего гальшгата (Гавско-Голитрадский круг памятников) // *Культура і побут населення Українських Карпат (Матеріали республіканської конференції)*. - Ужгород, 1973. - С.166-176.  
 Horvát K. *Aşzarea fortificată din perioada fizie a bronzului de la Sigetul Marmatiiei*. - Baia Mare, 1966. - 23 p.  
 Mozsolics A. *Archeologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung* // *AAH*. - 1957. - TVIII. - S.119-156.  
 Reinecke P. *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit*. - Bonn, 1965.  
 Vasiliuc V. *Locuirea din prima epocă a fierului de pe "Dealul Mănăstirii", localitatea Biserica Albă (Belajia Tzerkovi), Ucraina Transcarpatica* // *Dacia Felix: studia Michaeli Bărbulescu oblate*. - Cluj-Napoca, 2007. - P.33-41.

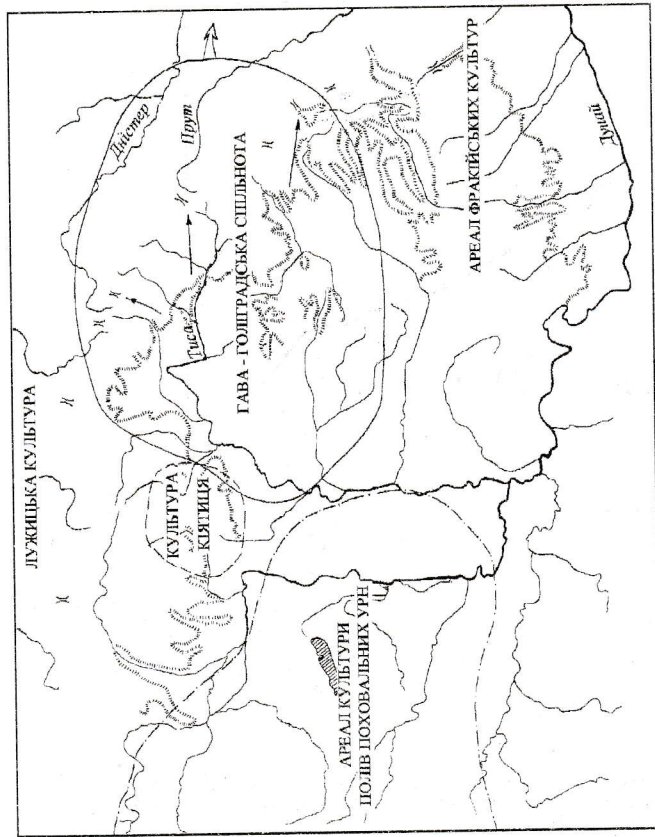


Рис.1. Локалізація культур епохи раннього гальшгату (по Е.А.Балагурі).

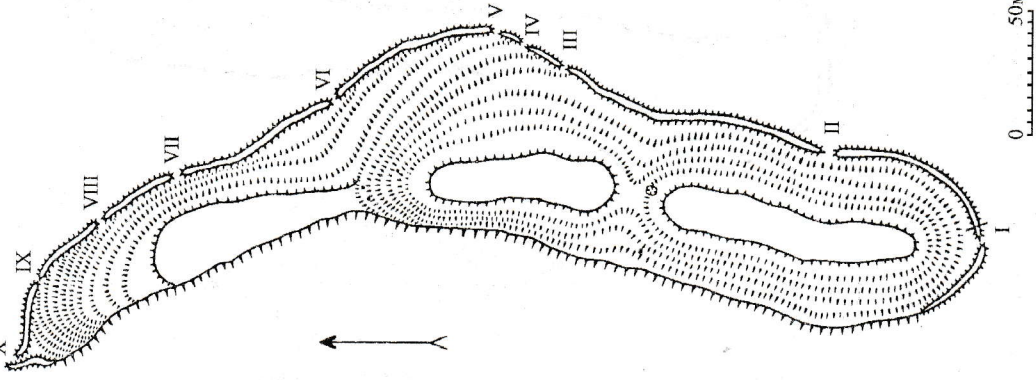


Рис.3. Загальний план городища Шелестово (по Е.А.Балагурі).

Рис.2. Карта розміщення городищ Варнянського Лотиса XII - VIII ст. до н.е.: 1- Артаново; 2- В'яла Леркня; 3- Вики; 4- Велки Шарш; 5- Конюш; 6- Кузнї; 7- Леоча; 8- Лїтановце; 9- Невїтїкє; 10- Нижнїй Травозец; 11- Обїшовце; 12- Попрат; 13- Ситїтїл-Марматек; 14- Серетїе Волкєс; 15- Стремїтра; 16- Терна-Лїза; 17- Шаршїськє Соколонїє; 18- Шелестово; 19- Яронїтїє.

